

МОРАЛНО ВАСПИТАЊЕ У ПРВИМ УЏБЕНИЦИМА ЗА ОСНОВНУ ШКОЛУ У СРБИЈИ

Апстракт: *Први српски уџбеници за основну школу били су садржински конципирани у духу основа верског морала. Библијски савети и хришћански поглед на свет постулати су од које полазе сви тадашњи уџбеници. Српско модерно друштво почиње од 1884. године када се доносе први државни и наставни планови и програми.*

Кључне речи: *уџбеници, буквар, читанка, морал, морално васпитање, моралне поуке, моралне врлине.*

I

Морално васпитање, на почетку стварања модерне српске државе, могуће је упознати и анализом садржаја првих уџбеника, који су се користили у тадашњим школама. У основним школама Србије XIX века, користили су се: буквари, читанке, уџбеници историје и катихизис.

II

1. Почетком XIX века у Србији се користио "Буквар ради сербског јунешества" штампан у Бечу 1775. године. Највише се употребљавало будимско издање овог буквара из 1812. године. Почетни листови тог буквара садрже азбуку од 43 слова; ту су, затим, и слогови за срицање, систематизовани по тешкоћама за читање. На крају су речи за читање и религиозно штиво. У овом буквару нема молитви, али има прича, пословица, изрека и моралних поука за децу. Године 1838. штампана су у Београду

два нова буквара који потпуно потискују бечки буквар. Најпре је штампан "Мали учитељ или србски буквар", који у себи садржи правила црквеног и грађанског читања, као и нужне молитве. Аутор буквара био је професор Глигорије Зорић. Потом је штампан буквар Петра Радовановића, директора свих школа у Србији. Овај буквар је прегледала и одобрила комисија састављена од професора гимназије. После штампања ова два буквара Попечитељство просвешћенија је 15. априла 1839. године издало наредбу о забрани коришћења старог немачког буквара.

Ова два буквара су прве школске књиге штампане у Србији (ако се часловац не сматра школском књигом). По овим букварима извођена је настава почетног читања и писања у Србији све до 1869. године. Поред њих, био је и Вуков "Оглед српског буквара" штампан у Бечкој "Даници" 1827. године. Овај буквар је посебну вредност имао због новог метода у учењу читања. Међутим, до његове

употребе није дошло, јер је био забрањен од стране цркве, због новог, Вуковог, правописа.

Од 1851. године Министарство је слало одличним и врло добрим ученицима на поклон погодне књижице моралног и поучног садржаја. За ту прилику су штампане књиге: “Јагњешце”, “Ускршња јаја”, “Две повести из Светог писма”, “Дар добром ученику”, “Дар доброј деци”, “Ђачка радост” и друго. Деца су добијала и неке поучне књиге, које је издавало Друштво српске словесности. Ове књиге су биле изразито моралистичког карактера, препуне наивно конструисаних фабула и изразитих наравоучених закључака којима се непосредно указивало да је врлина у искреној љубави према Богу, послушности и поштовању старијих и родитеља, поштењу, милосрђу, марљивости, истрајности, толерантности, храбрости и стрпљењу. Својим садржајем ове књиге су биле у складу са уџбеницима, школско-педагошким документима и другим написима педагошког карактера, који су били намењени ученицима и учитељима основних школа.

2. У Београду је објављен, 1846. године, “Брзоуки буквар”¹ и користио се у српским основним школама. Овај буквар је био верски заснован; садржао је десет Божијих заповести, Молитву Господњу, Симболе православне вере, седам смртних грехова². Основни постулати верског морала дефинисали су однос према Богу, према другим људима, ближњем, старијима, властима и одређивали су понашање као добро или лоше. Десет заповести су морално-верски аксиоми

¹ Исидор, Стојановић, *Брзоуки буквар*, Београд, При Типографији Књажевства Српског, 1846.

² Исто, 49-52.

понашања појединаца према Богу и према другим људима, и одређивали су начин на који они треба да преузму друштвене улоге. Ваљана припрема за преузимање друштвених улога захтева понашање у коме треба: **Богу се молити, помоћи другоме у невољи, гладнога напити, ослободити затвореника, спасити ближњега, сиромашу помоћи и друго.**

Очекивано друштвено пожељно понашање, садржано у буквару је: **смерност, дарезљивост, морална чистота, милосрђе, уздржљивост, трпеливост и ревност у вери. Поред пожељног друштвеног понашања, указује се и на непожељно, које се дефинише као грех и то смртни: гордост, среброљубље, разврат, завист, лакомство, гнев и лењост.** Буквар је писан црквено-славјанским словима. Примери који су наведени за учење читања такође су верског садржаја (Отац, Отечество, правда, тројица, учитељ, ученик, Христос, хришћанин, цар, царица, црква, част и друго³).

3. У “Србском буквару за основне српске школе” (Београд, 1860), сви текстови су имали специфичност верског морала. У тексту под насловом “О Богу” ученицима су представљена основна начела хришћанства садржана у Библији. Бог је један, творац света, свемоћни судија и мерило свеколиког људског понашања; од њега се не може ништа сакрити, он све види и чује, чак су му познате и појединачне мисли; он је милостив јер све што је добро од Бога је дато. Савети којима се одређује однос према Богу били су: **Бој се Бога, чини право, па се не бој никога; говори свегда истину и нигда не лажи јер**

³ Исто, 47-48.

можеш преварити човека, али Бога нигда.

Однос према другима саветован је следећим правилима: **праштај ономе ко те вређа, а сам не вређај никога; ко зло чини нек се добру не нада; ко добро чини неће се кајати; ко другоме јаму копа, сам ће у њу пасти; ко тебе каменом, ти њега лебом; не враћај зло за зло; не презири сиромашка и бедног, но помози му чим год можеш.**

Кантов морални императив садржан је у савету: што ниси рад да ти други људи чине, не чини ни ти другима. У тексту “школа” ученицима је саветовано да буду послушни јер је основни циљ школе да децу науче ономе што је добро и лепо. Као илустрација доброг владања и учења наведена је прича о једном дечаку (Милутину). До детаља је у тој причи описано друштвено пожељно понашање и дато као упутство свим осталим ученицима. Садржај текстова, који су служили за увежбавање читања, чинили су савети о дужностима ученика према родитељима, о томе да треба да их свим срцем љубе, да су им захвални и покорни и да се сваки дан за њих Богу моле.

4. Највећи број прилога у “Буквару за основне српске школе” (Београд 1870), који је написао Ђорђе Натопшевић, имао је моралистичко обележје, што се може видети из самих наслова: Правила за живот, Правила и пословице, Правила за владање, Пословице, Како ваља и шта радити, Срби. Сва правила су у својој суштини религијско-моралне природе. У Правилима за живот саветује се: поштовање и покорвање Богу, родитељима и старијима; марљивост и поштење у раду; хигијенски однос према самом себи (стој мирно, ходај пра-

во, не шмрчи, не зевај, не чачкај нос, не грицкај нокте, не чупај красте, не излази неумивен, не иди неочешљан и друго).

У Правилима и пословицама ученици су васпитавани да је Бог свемоћан и премилостив, да се треба њему молити и поштовати га, слушати родитеље и старије, помагати друге, држати се истине, чувати понос, учити, чинити добро, бити поштен и штедљив. Правила о владању се односе на савете о елементарном понашању ученика на улици, у школи, у цркви и код куће; пристојно је стајати пред старијима и слушати док старији говоре, непристојно је старијима прелазити пут, зевати кад други говори, упадати другима у реч, показивати прстом на некога и друго. Сличног садржаја су и сви остали текстови.

5. Најважнији уџбеници за основне школе, поред буквара, биле су и читанке. Садржај читанки је такође био усмерен на морално поучавање, у складу са захтевима истицаним у службеним прописима Министарства просвете и црквених дела. Из угла модерне науке о васпитању, рад на елементарном описмењавању ученика имао је за циљ да на текстовима изразито моралистичког садржаја ученике уведе у поимање одређених моралних чињеница, васпита у **љубави према Богу, учи уљудном понашању и поштовању старијих, навикава их на покорвање властима и развија љубав према домовини.**

У “Првој читанци за основне српске школе”, коју је израдио Филип Ристић 1850. године у Београду при Књигопечатњи Књажевства србског, текстови су искључиво морално-поучне садржине. Први текст у “Читанци” васпитава кроз поуке које мајка упућује свом сину. То указује на

чињеницу да је и школа уважавала значај породичног васпитања, посебно мајку и њен васпитни утицај на децу. школа је настављала оно што је започето у породици, користећи васпитно-моралне чиниоце и њихов васпитни утицај:

“Сунце се родило. Устани, Љубомире. Вријеме ће скоро бити, да у школу идеш. Обуци се. Умиј се. Моли се Богу.

Мати, како се зваше она молитва, за коју ми рече учитељ, да је читам свако јутро, кад од спавања устанем!

Та се молитва, сине, почиње овим речима: отче наш!”⁴

Мајка, као најмоћнији носилац васпитног утицаја, наставља религиозно-васпитни утицај и у школи, посредно преко уџбеничких текстова. Мајка поучава сина у молитви господњој, при чему се јасно види да се и у школи развија васпитање у религиозном духу. Мајка уверава своје дете да је Бог творца свега на свету, да је мерило свих вредности. Бог се молио да опрости грехове, да избави из беде и зла:

“ Знаш ли ми, сине, напросто казати, о чему се молимо у тој молитви!

Не знаш сасвим добро, и ево ја ћу ти казати.

Молитва, коју си сада читао, зове се молитва господња; јер је тој молитви сам Господ наш Исус Христос нас научио. У тој молитви молимо Бога, да нам даје све оно, што нам је потребно за душу и тијело наше. У њој називамо Бога оцем, зато, што је он све људе створио, и о свима очинску бригу води, и молимо га, да би нас умудрио, како би могли овдје на земљи

⁴ Прва читанка за основне српске школе, Државна штампарија, Београд 1869, 1.

по његовој светој вољи онако владати се, као што се владају ангели божји на небу; да би нам опростио наше гријехове, као што и ми другим људима праштамо; да нам не да пасти у какву несрећу, него да нас избави од сваке биједи и зла”⁵

Мајка, како стоји у текстовима “Читанке”, поучава свог сина да буде побожан, добар према Богу и људима, марљив и вредан у школском раду, послушан, уредан и чист.

Као морални ауторитет, у текстовима “Прве читанке”, појављује се и отац. Својим ауторитетом он детету доказује постојање Бога, као творца света. Да плачу могу само зла деца, јер добра деца никако не плачу, стоји у “Читанци”. Деца се на текстовима из ове књиге поучавају томе да пружају помоћ немоћнима и онима који су у невољи, посебно сиромашнима:

“Шта ли сада чине дјеца нашег сиромашног сусједа, који је веома болестан.

Дрва немају, да се огрију, обуће немају, да им ноге не зебу.

О једна дјеца, како их ја жалим!

Е добро Владимире, кад их жалиш, а ти им помози.

Ја бих то учинио, али немам чиме да им помогнем. Оно мало пара, што сам скупио био, дао сам јуче другу моме Радовану, који је плакао у школи, што му је отац сиромаш, па нема откуд да му купи читанку.

Ти си добро учинио, сине мој. Ја познајем Радована, он је добар ђак. Отац му је заиста сасвим сиромаш.

Дај овај новац, отиди у кућу нашег суседа, па му подај.”⁶

Деца су поучавана и о односу према животињама. Осуђиван је лош

⁵ Исто, 4.

⁶ Исто, 12.

однос према животињама, и наведен је пример једног дечка који је тукао и мучио пса без разлога. Поуци га је научио отац, тако што га је ставио у позицију пса и показао му да није добро чинити никоме зло, па ни животињама, као што није добро ни трпети га. Отац каже сину, пошто га је казнио: “Нека ти ово за науку служи догод си жив, па да никакво створење божије не мучиш”.⁷

Као морални идеал у “Читанци” је истакнут пример ученика који је марљив, послушан, вредан и дисциплинован и кога воле сви, и учитељ и родитељи. Такав ученик је понос и породице и друштва:

*“Учитељ је волио Божидара, јер ко не би тако доброг ђака волио! Он га је свагда похваљивао, и осталој деци говорио, да се владају, као он. Родитељи Божидарови били су врло срећни, што им је Бог таквог доброг сина дао.”*⁸

Деца се даље морално поучавају на текстовима следеће садржине:

“Ако је ко луд не буди му друг.

Ако правда не помогне, кривда неће помоћи.

Ако нећеш ти, а оно ће друга три.

Ако није врач, а оно је погађач.

*Ако човек не може бити лијеп и богат, као што би хтио, може бити добар и поштен.”*⁹

У кратким реченицама дају се морална упутства за смиран живот. Као основне вредности истичу се: **здравље, скромност, поштење, проницљивост, марљивост у раду, добронамерност** и друго. Дата су упутства која се односе на однос према здрављу и раду: **Без здравља нема**

богатства; Без муке нема науке; Без алата нема заната; Бог ником дужан не остаје; Боље веровати својим очима, него туђим ријечима; Боље дијелити, него просити.

Упутства којима се деца васпитавају за поштење, садржана у Читанци, била су: **Боље поштење у сиромаштву, него богатство без поштења; Боље са мудрим плакати, него са лудим пијевати; Вино и мурога полуди; Више људи помрло од јела и пића, него од глади и од жеђи; Добар глас далеко иде, а зао још даље; Док се човек сам не осрамоти, не може га нико осрамотити; Док се човек чува, и Бог га чува; Дуг је зао друг; Зло брзо дође, а полако прође; Испред Бога не може се никуда; Кад човек тоне, онда се и за врело гвожђе хвата; Ко добро чини неће се покајати; Ко зло чини дочекаће га; Ко радо лаже, радо и краде; Ко високо лети, ниско пада; Ко лагано иде, даље ће отићи; Ко се од људи крије, боље да га није; Ласно се добро заборави, али зло мучно; Лијепа реч гвоздена врата отвара; Мирно срце Бога моли, а немирно сузе рони; Поштења је човека ласно преварити; Учини добро, не кај се, учини зло, надај се; Чега се мудар стиди, тим се луд поноси; Човек се по бесједи познаје; У лажи је плитко дно.**

Поуке које се односе на однос према другим људима су: **кад се једе и пије, онда је доста пријатеља; кад са лукавим човеком посла имаш, пази на себе; матора дрва не даду се пресађивати; мудре је ласно саветовати; тешко другу без друга и славују без луга; ивер не пада далеко од кладе.**

Однос према младима апострофиран је у следећим саветима:

⁷ Исто, 15.

⁸ Исто, 16.

⁹ Исто, 31.

**младост је лудост; на младима сви-
јет остаје; нико се није научен ро-
дио; од ината нема горег заната;
отето проклето; док је дрво младо,
можеш га савијати куд хоћеш; чо-
век се до смрти учи; једна штета сто
грјехова.**¹⁰

Наводе се и примери три де-
чака, чије се понашање градира. Сва
тројица су добри ученици, али само
понашање једног се оцењује као до-
бро. Добро је понашање оног дечака
који је награду за свој успех, колач,
поделио са свим својим друговима, а
свој део је дао гладном просјаку. Да
би се ученичко понашање одредило
као добро, није довољан само одличан
успех, већ је неопходно да поседује и
моралне врлине: пожртвованост, ми-
лосрђе и друге. Поучна је и прича о
Јосифу, о томе да Бог награђује добре
људе и да је добро брана сваком злу.

5. У “Другој читанци за основ-
не србске школе”, која је објављена
1850. године у Београду при Књиго-
печатници Књажевства Србског (која
је у нешто измењеном издању објав-
љена и 1863. и 1872. године), најпре
се говори о Богу као творцу света,
његовој величини, снази и доброти. У
делу под називом “Бог творац” пише:

*“ Децо, Бог је све створио; он
је распростро небеса, и земљу овако
начинио као што је.*

*Он даје живот, а он даје и
смрт.*

*Он је почетак и крај свију
ствари.*

*Он је био пре свију ствари, и
све ствари сушествују и постоје у
њему.”*¹¹

¹⁰ Исто, 32–39.

¹¹ Друга читанка за основне србске школе,
Београд, при Књигопечатници
Књажевства Српског, 1850, 1.

Бог је добар и велики, поручује
се деци. Као врховни ауторитет, уче-
ницима се препоручује Бог, који све
види и од њега се не може ништа са-
крити. Никакво зло се не може сакри-
ти од њега, и све су му тајне доступ-
не:

*“Има људи који крију мисли
своје у дубину душе, да би се од Бога
сакрили, који свршују своја зла дела у
помрачини, и који кажу: ко нас види?
Ко може знати, шта ми радимо?
Несмислени! Зар ће се блато подићи
противу лончара и рећи му: ти ме
ниси начинио... Зар може створен
какви казати своје створитељу: ти
ме не познајеш?”*¹²

Оно што је новина у овој
“Читанци”, у односу на претходну, је
то да се сада даје блага предност оцу,
као моралном ауторитету, у односу на
мајку. Отац је тај који припрема децу
за јавни, друштвени живот, па је зато
са одрастањем деце његова улога мо-
ралног васпитача значајнија од улоге
мајке. Мајка је и даље нежна, потпуно
предана деци и потпуно одговорна за
њихову судбину, али се њена улога
завршава на елементарном упућивању
у правила моралног живота.

Однос према другим људима, у
“Другој читанци”, ученицима је саве-
тован у духу верског морала. Савето-
вано је: благост према ближњем, стр-
пљивост, праштање, љубав према
ближњем, милосрђе и поштовање пре-
ма старијима, свештеницима и учите-
љима. Будите добри једни према дру-
гима, каже писац “Друге читанке”:

*“Стрпљивост вреди више него
снага; онај који може себе самог по-
бедити, вреди више, него онај који је
кадар читаву војску надвладати.*

¹² Исто, 11.

Умири се и гледај да те ноћ никад у гневу не затече.

Опрости онима који су те увредили, па ће и теби опростити они које си ти увредио.

Живи у љубави ако је могуће и колико је могуће са свима људима.

Немој враћати зло за зло, ни увреду за увреду, свети се чинећи добро онима који су теби зло чинили. Ко тебе каменом, ти њега лебом.

Онај који другоме јаму копа, сам ће у њу пасти; онај који другоме камен на пут баца, сам ће се о њега спотаћи; онај који другом замке меће, сам ће се у њу увалити.

Ако те је брат твој увредио, опрости му. Опрости му и онда, кад би те седам пута на дан увредио.

Ако се Богу молиш, па се се тиши да си брата твога увредио, остави онда молитву, трчи кући, помири се с братом и дођи натраг те се моли.

Научимо се сносити погрешке и терете ближњи наши. Сваки има своје слабости; ни један није савршено мудар. Треба да један другог тешимо, љубимо, учимо и помажемо.”¹³

Ученицима се препоручују молитве и то молитве Богу које усмеравају понашање ка добротинству. Саветује се: одбацивање рђавих мисли; избегавање порока; правичност; помагање несрећнима и сиромашнима. Посебно се апострофира савест као механизам интернализације моралних норми:

“Децо, наш је судија у нама самима. Тај судија не ћути, његову пресуду чујемо ми.

У срцу онога, који је учинио зло, слутнија је грижа; стид му је на

лицу; свуда је у страху и дрхће; боји се дана и крије се од срамоте.

Јербо његов се разум подиже против њега, и показује му зло и сву ругобу зла.

Онај који је учинио добро, душа му је спокојна, а лице ведро и весело.

Има у нама једно чувство које нам каже: ово је добро, а ово је зло. То је чувство савест.

Савест је стра и ужас за рђаве, а радост за добре људе.

Рђавог осуђује савест макар га људи фалили, а савест доброг правда макар га сви осуђивали.”¹⁴

Кантов морални императив јасно је садржан у поруци да се треба понашати тако да се не чини другоме оно што не би желели да неко нама чини, а да се чини оно што бисмо и себи пожелели. Такође се, у том духу, одређује и однос према непријатељима. **Љубав треба показати и према свом непријатељу; чинити добро и онима који вас мрзе; молити се Богу за оне који вас нападају и гоне; не враћати увреду за увреду.** Љубав и добро јесу начини да се победи зло, што је основна порука моралног васпитања, садржана у овој књизи.

У овој читанци садржана је морална поука о милосрђу, која је једна од важних верско-моралних поука садржаних у Библији. Ученицима се саветује да чине милостињу и да никад не окрећу главу од сиромаша. Такође се поручује деци да поштују старце, који су својом мудрошћу, својим искуством, залагањем и знањем то заслужили. Од брата се захтева да воли свога брата, јер ако брат није пријатељ, онда се не може очекивати од неког другог да то буде.

¹³ Исто, 22–24.

¹⁴ Исто, 25–26.

Други део ове читанке садржи Обшта знања: шта је историја, Адам и Ева, Васеленскиј потоп, Стари народи, Израелци, Мојсије, Христос Спаситељ, Грци и њихови Богови, Спарта и Атина, Римљани и Јулије Цезар. Из садржаја самог програма може се видети да је реч о хришћанском схватању историје, што, такође доказује тезу о верско-моралној заснованости наставе. Трећи део је Србска историја у којој се преплиће национална историја и мит, српски владари од жупана до краљева, који су једнако виђени као свеци. Последњи део књиге садржи правила и дужности човека и говори о љубави према отаџбини. Овде се први пут јављају елементи моралног регулисања односа појединца и државе. Ученицима је указивано да су дужни да своје отачаство воле безгранично, да му често и предано служе, да за његово добро и своје животе жртвују:

“Децо ви сте се родили у Србији. Србија је ваша домовина. У њој сте свет угледали, у њој растете и учите се, а у њој ћете и до смрти живети.

...

С тога, децо волите род и отечество ваше, нашу милу и лепу Србију, која чека да ви, кад одрастете за њу живите и мрете.

У отечеству вашем, децо моја, налазите рану за живот ваш. У њему ћете се научити, васпитати и избразити. У њему ћете добити заштиту и безбедност за живот и имовину вашу. У отечеству вашем можете постати кметови и капетани... Оно ће вам кости ваше хранити и ако будете волели, као што треба, оно ће вам име ваше сачувати

и славити, док је Србина и србског имена.”¹⁵

Указано је и на основна грађанска права и дужности. Као прва дужност истакнуто је покоравање законима, затим да се другоме штета не чини, да се не врши насиље. Сваки човек има право на живот и здравље, личну слободу, част и имовину; сви су људи једнаки пред законом. Појмови **власт** и **закон**, гледано из садашње перспективе, објашњени су помоћу теорије друштвеног уговора:

“Људи су најпре живели међусобно изоловани, имовински једнаки, јер су сви радили земљу, чували стада, ранили се од воћа, а и од млека животиња. Но мало по мало, људи су се почели множити и морали су се један другоме приближавати. Онда зли и немирни почну нападати на добре и поштене. Јачи је отимао од слабијег час ово, час оно. Нико није био безбедан животом ни имањем своим. Тако би се људи вечно међусобом клали и један од другогата отимали, да нису најпосле на то пристали, да највештије, најчеститије и најмудрије између себе одберу, да се ови о обштем добру старају, да свађе њине расправљају и законе прописују, по којима ће се сви владати. Тако су постале власти и закони, који у свима добро уређеним државама постоје.”¹⁶

6. У “Трећој читанци за четврти разред основни србски школа“ (Београд 1853, поновљено издање из 1862. и 1872. године), која је готово идентична “Четвртој читанци за основне српске школе” (Београд 1885), поред чланка “О душевном и телесном васпитању човека”, објављени су и прилози о српским посло-

¹⁵ Исто, 154.

¹⁶ Исто, 160.

вицама са тумачењима, о словенским народима, о животопису познатих људи, о правилима за живот, о народним песмама и друго. Прво поглавље, Побожна размишљања, било је састављено из веронаучних чланака: Јутрење мисли, шта жели добро срце ближњим, Бог је свуда и на сваком месту, Утешително мишљење о смрти. У њима се величао Бог, његова доброта и свемоћ и указивало на потребу понашања према црквеном учењу. Посебно је указано на потребу да се ученици покоравају властима, јер су се ученици уверавали да је власт од самог Бога дата.

Други део “Треће читанке” носи наслов “О човеку. О душевном и телесном васпитању”. Душевном васпитању се даје предност у односу на телесно, што произилази из верског учења. По овом учењу човек се рађа слаб и немоћан телом и духом, а дух само носи са собом клице способности, које ће се васпитавати, наставом и науком развити, подићи и усавршити. Без науке би човек остао глуп и суров, и само васпитањем постаје разуман, благонараван и човечан. Закључује се да је то разлог што су родитељи највећи добротвори, јер они својом љубављу, стрпљивошћу први улажу труд око телесног и душевног васпитања деце.¹⁷

И у овој читанци се наглашава улога мајке у моралном васпитању. Она је брижљива и чедољубива; она усмерава дете ка добром понашању и одвраћа га од сваке погрешке и лоше мисли. Циљ родитељског васпитања је да од своје деце развију часне, разумне и способне људе. Родитељи

¹⁷ *Трећа читанка за четврти разред основни српска школа*, Београд, Књигопечатња Књажевства Србије, 1855, 32.

то чине сопственим примером и строгим одвраћањем од свега што је зло и недозвољено од најранијег детињства. Родитељско васпитање се сматра основом, темељем каснијег, јавног, школског васпитања:

*“Дете, које је већ дома научило добро слушати старијега, пристојно владати се, и ништа не чинити што није добро и дозвољено, и које је навикло од прве младости свеједнако штогод радити, оно ће с најбољим успехом у школу ићи и присвојиће себи лако полезна она знања, која се тамо предају, и која га за човечнији живот преправљају. Тако ће се потом дете домаћим и јавним воспитањем и науком душевно усавршити, оно ће разуман и добар човек постати; јер као што сам вам већ горе рекао, и душевне способности наше развијају се тек науком.”*¹⁸

Осврћући се на друге књиге у трећој читанци се каже:

“У катихизису, науки християнској, научила сте децо моја, Бога и његову свету вољу познавати, научили сте заповести божје и правила науке Христове, која ако свагда пред очима имали и по њима се владали будете, бићете добри и благочестиви християни, побожни и смирени људи, а тим ћете положити главниј темељ свему осталом животу вашем, јер сва мудрост живота изложена је у оним простим заповестима божјима, а сва срећа људска оснива се на испуњавању и на извршавању закона вере Христове. Она нас учи познавати наше опредељење на овом свету, и дужности које имамо према Богу, према ближњима нашим и према самима себи, и уверава нас, да ћемо, ако ове испуњавали будемо, и на овом свету срећни и задо-

¹⁸ Исто, 34.

вољни, и после смрти вечно блажени бити. Потом сте учили Читанкама у Земљопису и у Историју познавати овај свет, и људе у њему живеће, а највише ваше мило отечество Србија и ваш Србскиј народ, кога сте синови и кои треба верно да љубите, и дужности ваше према њему строго да испуњавате, да би се могли назвати добрим грађанима отечества; а то ће онда бити, ако законе земаљске и уредбе Књаза и Правитељства српског свагда почитавали и точно испуњавали будете, ако се будете клонили и чували свега што је њима противно и што би могло узнемирити и увредити ваше сажитеље и суседе, па још и ако будете по вашим силама све чинили, чим би могли подпомоћи обштуру срећу ваши сажитља и благостање и напредак целога народа о отечества. Јер сваки и најмањи житељ може подпомоћи обште добро, само ако оће и ако ревностно љуби род и отечество. Може у миру добрим и честитим примером и владањем другим житељима предходити, приљезжним радом множити обште имање, и подпомагати таква заведенија, која служе на корист свију житеља, као што су цркве, школе, друмови, јавна обштинска здања и др., а највише може посведочити своју верну љубав према роду и отечеству тим, ако му у нужди и у рату храбро и отважно мишицом и оружјем, ако буде потреба, крви па и животом своим за одбрану и заштиту против сваког злотвора и непријатеља служио буде.”¹⁹

Поред моралних упутстава, у овој читанци се дају и конкретна упутства за припремање ученика за преузимање друштвених улога. То су

¹⁹ Исто, 36–37.

улоге: доброг домаћина, члана породице, баштована, воћара, пољског земљорадника, пчелара, сточара и друго. Ученици су се васпитавали за делатни живот, достојан човека разумног, хришћанским законима просвећеног.²⁰

И у овој читанци Бог је мерило друштвено доброг понашања. Неваљао и порочан је онај човек који за добро не мари и који по свом нахођењу чини и оно што није добро и корисно, него је штетљиво и зло. Да човек не би погрешио при избору добра, Бог му је дао свест добра и зла, или савест, која га опомиње и учи да чини добро и да се клони зла. Ко овај глас слуша тај је добар и разуман, а ко га презире и не послуша, тај је лакоуман и неваљао. Први има мирну и добру савест, која је највећа награда честитости, а други има немирну савест и грижу савести, која је равна паклу на земљи. У читанци се посебно хвали добротинство и честитост, и настоје се огадити ученицима пороци и лоше понашање, у намери да се код ученика пробуди и поштри савест и осећај за добро и зло. При овоме писац читанке посебно истиче значај равномерног развоја личности као друштвено добро, позивајући се на правило да је највећа несрећа када се само ум развија знањем и науком, а морална страна личности занемарује, јер су лоши људи опасност за заједницу. Само морално васпитан човек ће моћи да се сачува од греха, и умеће увек изабрати и чинити добро, и тако ће бити срећан и задовољан на овом свету, и заслужиће милост божју и вечно блаженство после смрти.²¹ Бог је, дакле, и у овом школском уџбенику, не само врховни морални ауто-

²⁰ Исто, 37.

²¹ Исто, 40.

ритет, већ он обезбеђује и награду за морално добро понашање. Сви остали текстови “Треће читанке” такође су били васпитне садржине. На улогу и значај васпитања посебно је указано у текстовима: Изабране поучне пословице србске са поучним изјасњењем; Животописи славни људи; Правила за живот. У правилима за живот садржана су морална упутства преузета из Светога писма. Најпре су дате Божје заповести, које регулишу однос човека према Богу:

“Који неће да познаје Бога, пуни су сваке неправде, нечистоће, злоће, лакомства, пакости, зависти, убиства, свађе лукавства, злоћудности, то су шаптачи, опадачи, силешије, хвалише, поносити, измишљачи зала, непокорни родитељима, неразумни, невере, нељубавни, непомирљиви, немилостиви (Ап. Павле)”²²

Однос ученика према другим људима дат је у Правилима, такође на основу Библије и моралних упутстава садржаних у њој. Тако се деци саветује да поштују своје родитеље, старије, учитеља и свештенике. Посебно се наглашава поштовање власти, при чему се власт доводи у везу са Божјом вољом:

“Ко се противи власти, божјој се наредби противи; а који се противе, сами ће се на грех навући; јер власти нису страх добрима но злима; хоћеш ли да се бојиш власти, а то чини добро, и имаћеш хвалу од ње. (Ап. Петар)

Бога се бојте, цара поштујте, браћу љубите. (Ап. Петар)

Старешини народа свога да не говориш ружно. (Лука у дел. ап.)

²² Четврта читанка за основне српске школе, Државна штампарија, Београд 1885, 82.

Подајте свакоме шта сте коме дужни: Кома порезу, порезу, коме царину, царину, а коме страх, страх, а коме част, част! (Ап. Павле)

Будите покорни са сваким страхом господарима не само добрима и кроткима него и прекима, јер је то Богу угодно. (Ап. Петар)

Боље је страдавати чинећи добра, него чинећи зла. (Ап. Петар)

Ако страдате правде ради, блажени сте. (Ап. Петар)”²³

Као и у претходној читанци, узор регулисања односа према ближњима јесу апостоли хришћанства. Саветује се љубав према ближњима, љубав према непријатељима, благосиљање оних који вас куну, чињење добра онима који вас мрзе, и да се молите Богу за оне који вас прогоне. Истиче се љубав, као морално понашање које подразумева: спремност на жртву; нечињење оног што не ваља, непостојање мисли о злу; нерадовање неправди, а радовање истини; подношење свега, веровање и надање свему и трпљење.

Поучне пословице су моралне садржине. У њима се велича моћ Бога (Ако Бог да; Сан је лажа, а Бог је истина; Из твојих уста у Божије уши); наглашавају моралне вредности (**Без муке нема науке; Благо добром чину и светлом образу; што нисте себи ради, не чините другому; Један другога ваља да помажемо; Добар глас далеко иде, а зао још даље; Учини добро, не кај се, учини зло, надај се; Пре ће изгубити главу него своју огрешити душу; Боље је и мршав мир, него дебела парница, што је туђе није своје; што ко ради, оно ће и патити; По отцу син, а по матери кћи познава се**); развија патриотизам (**Више волим да ми**

²³ Исто, 84–85.

моја земља крв попије него туђа;
 Свака земља по једног јунака рани;
 Чија бусија, тога и јунаштво);
 осуђују мане и лоше понашање (Да га
 човек пошаље по смрт, најживео би
 се; Најела се гладница, па се наз-
 вала баница; Ко другоме јаму копа,
 сам у њу пада; Ко се туђем злу
 радује, нек се свом нада; Ко високо
 диже нос, тај ће скоро ићи бос; Ко о
 злу ради, зло ће и дочекати; Лакше
 је сиротињу уцвелити, али је тешко
 оденути; Тврдица скупље плаћа, а
 лењ даље каса; У злу се гледа човек
 какав је; Свака сила за времена, а
 невоља редом иде); развија однос
 према власти (Тешко кући која нема
 господара).

Основна правила за живот су
 такође верски заснована (Бој се Бога;
 Чини добро; Говори истину; Буди
 поштен; Туђе не дирај; Молите се
 Богу; Поштујте родитеље; Слушајте
 сваког старијега; Пазите законе и
 наредбе; Помозите коме можете;
 Држите се истине; Не погазите об-
 раз; Будите поносни људи; Уздајте
 се у Бога; Бог добре не оставља; Без
 поштења нема среће). По први пут
 се, у овом уџбенику, даје значај и
 науци и научном знању, поред верске
 догме (Учите где год можете; Знање
 је моћ; Наука је богатство; Наука
 светом влада; Боље умети него има-
 ти; Колико знаш, толико ваљаш).

У “Трећој читанци” јављају се
 текстови који васпитавају у национал-
 ном духу: “Срби су словенско племе.
 Срби су понајвише православне вјере.
 Срби су јуначка крв”.²⁴ Национална
 историја је са елементима мита, то је
 историја о жупанима, краљевима и
 царевима, која је требало да изазове
 осећања националног поноса. Подсе-

²⁴ Трећа читанка за основне српске школе,
 62.

ћање на велику и снажну српску др-
 жаву од пре осам стотина година,
 требало је да оснажи национално-
 ослободилачки дух код младих Срба.
 Српски јунаци су највећи (Марко
 Краљевић, Милош Обилић, Милан
 Топлица, Иван Косанчић, Југ Богдан
 са својих девет синова и Бановић
 Страхиња), а косовски мит доминира
 у текстовима о историји Срба. Тек-
 товима да су на Косову погинули
 најбољи српски јунаци са славним
 кнезом Лазаром “за крст часни и
 слободу златну”, васпитавало се за
 оне моралне идеале који су темељне
 вредности српске државе. И у песма-
 ма Србин и Српкиња развија се наци-
 онални пркос, слободољубивост и по-
 нос, као најпожељније моралне врли-
 не:

“Од оца ми остала

Љепа дара три:

Име Србин, мач и крв

шта м’ у срцу ври;

Од матере свети дар:

Србски језик и олтар,

Има сваки србски син

Прави србски син.

Од дједова спомен љеп

Осто ми је још:

Силан Душан и Лазар

Марко и Милош.

Да се на њих угледам

Па дас живот не иштем:

За слободу рода свог

Српства миленог.”²⁵

Када је реч о пожељним морал-
 ним врлинама, онда су мушка и жен-
 ска деца у равноправном положају,
 јер се и од женске деце очекује да
 развијају национални понос, љубав за
 род свој:

“Отац ми је дарив’о

Србски понос мој,

²⁵ Исто, 68.

*А мати ми поклони
Љубав за род свој;
Српкиња ћу остати
Догод будем дисати,
Прва дична Српкиња
Славна Српкиња.”²⁶*

У делу “Треће читанке”, под називом “школа и црква”, развијао се позитиван став код ученика према школи:

“У школу идемо, да учимо. Ја радо идем у школу. Ту нас има много деце. Сваки има своје место, своју књигу, таблицу и писаљку. У школи има штица, слика и велика табла.”²⁷

У тој школи се учило писати, читати, рачунати, појати Богу и моли-ти се. Учитељ предаје а ученици пам-те. Главни садржај предавања су биле приче о доброј деци. Учитељ је хва-лио оног који је пажљив, уредан, по-слушан и радан, а непослушне и лење подвргава подсмеху (ко не учи не вреди да живи).

У тексту “школа и црква” дата су школска правила (школски закон), која су се односила на елементарну хигијену, на понашање у школи и цркви. Такође је дат модел доброг ђака, који поштује своје родитеље, по утврђеном реду се понаша у кући, на путу од куће до школе, пред школом, на настави. У цркви се од ђака очекује да буде добро дете. Добро дете иде радо у цркву и тамо стоји мирно. Добра се деца моле Богу за своје и здравље својих родитеља и учитеља и за све старије, и за све људе. Богу добро дете обећава да ће се владати по божјој вољи, за шта их Бог благосиља, како стоји у трећој читан-ци.²⁸ У овом чланку дат је садржај

појма Црква, који подразумева молит-ве вечерње, јутрење, литургију, часо-ве, бдење, опело, парастос, олтар, звонару, свету трпезу, јеванђеље, ико-ностас, иконе, кандила, крстионице, кулу, звона, крст, порту, гробнице, плоче и друго. Објашњава се значај Свете Недеље и Празника. По први пут се јавља у једном уџбенику идеја о хришћанској једнакости: “Пред Богом смо сви једнаки. Не знају се краљеви, не познају цареви, не ниште се потребни, не поносе богати, кад дођемо на суд, где ће Господ судити, свим праведним и грешним.”²⁹ Овај садржај се учи напамет. Бог је и даље врховни ауторитет и мерило за мо-рално поступање појединаца, што је потврда доминације верског морала у школи.

Следећи текст носи назив “По-родица и држава”. И овде се истиче значај породице, родитеља, као првог моралног ауторитета. Описује се очекивана улога родитеља у раз-вијању доброг понашања код деце, кроз кратке поучне приче: Милица, Добра мајка, Сироче, Говори истину, Не лажи, Буди поштен, Буди услужан и друге. Као велики морални грех описује се лаж (лаж је срамотна; у лажи су кратке ноге; лажа ма где био, срамотно ће проћи; ко радо лаже, радо и краде и друго).

7. Уџбеник “Српска историја за основне школе”³⁰ уз описивање исто-рије српског народа, видно место даје кнезу Милошу и Србији после 1830. године. Истиче се заслуга кнеза Милоша: он је осигурао Србе против Турака, припојио Србији још шест округа, установио судове, подигао у

²⁶ Исто, 68.

²⁷ Исто, 75.

²⁸ Исто, 78–79.

²⁹ Исто, 81.

³⁰ Српска историја за основне школе, Београд, Књигопечатња Књажевства Српског, 1851.

Крагујевцу Велику школу, завео регуларну војску, набавио штампарију (књигопечатницу), и најважније је то да је Србија за време његове владавине добила Устав, а тиме и своју срећу и слободу утемељила.³¹ Овакви погледи на доба владавине кнеза Милоша садрже патриотски и грађански морал. Позивање на слободу и њено оцењивање као услова народне среће, истицање националне независности јесу елементи патриотског морала, док је позивање на вредности Устава, друштвених институција, оно што чини основне вредности грађанског друштва, а самим тим и грађанског морала.

У истом уџбенику је и владавина кнеза Александра Карађорђевића одређена као срећна владавина, јер су под њом доведене у ред институције грађанског друштва: пошта, школе, основана тополивица, отворени рудници и издат је грађански закон. И на овај начин величане су вредности модерне државе, што је утицало на развијање грађанског морала. На крају уџбеника била су питања намењена ученицима. Она су упућивала на размишљање ученика у духу патријархалног, патриотског и грађанског морала. Нека од тих питања била су: Ко је ударио на Србију? Како се зове поље на коме су се тукли? Ко је издао Србе на Косову? Шта је учинио Милош Обилић? Зашто је отишао Милош и распорио Цара турског Мурата? Шта су бранили Срби на Косову? Шта су изгубили Срби на Косову? Како су Срби од тог доба живели? Куда су се највише иселили? Зашто су се разбежали? Па јесу ли они и данас прави Срби, и наша браћа? У каквом је стању била Србија? Ко је подигао и

³¹ Исто, 45.

предводио Србе противу Турака за слободу? Ко је поново подигао Србе противу Турака?³²

8. Друга књига “Историја српског народа за основне српске школе”³³ издата је 1867. године. Ова књижица је имала амбициозан садржај-историју српског народа од доласка на Балкан до савременог доба. Срби су, по писању у овој књижици, грана великог словенског народа, који су најпре били многобошци, а затим су примили хришћанство: “Нису имали над собом поглавара, који би свима заповедао, него је свака породица била за себе, свака је имала свог старешину, који се старао о породици, и кога су сви у породици слушали. Породице су биле међу собом у свези, и послове, који су се тицали свију породица, свршавалие су све старешине у договору.”³⁴

Главни део текста другог историјског уџбеника васпитавао је ученике основне школе у хришћанском, патријархалном, патриотском и грађанском моралу. У претхришћанској историји је величана улога породичног живота, а у хришћанској српској историји је посебно указивано на живот Светога Саве и на његове заслуге у заснивању аутентичног српског православља. Државотворна политика Немањића има своје посебно место у овом уџбенику, чиме је јасно истакнута намера васпитања у патриотском, родољубивом смеру.

Српска историја је васпитавала и за грађанске вредности истицањем заслуга кнеза Милоша и осталих српских кнезова у стварању модерних

³² Исто, 46–50.

³³ *Историја српског народа за основне српске школе*, Државна штампарија, Београд 1867.

³⁴ Исто, 1.

државних институција: “Од овог доба почела је Србија брзо у свему напредовати. У земљи престану све турске власти; књаз Милош био је господар земље, он је поставио по окрузима власти, које ће по његовим заповедима земљом управљати... Књаз Милош постави свуда по земљи судове и друге власти, подигне цркве и школе, заведе мир и поредак у земљи, и у народним скупштинама договарао се с народом о општем добру. Устав који је 1838. године порта у договору с Русијом дала Србији, требало је да утврди србска права, да обезбеди земљи мир и утемељи србску слободу.”³⁵

Наука хришћанска се у основним школама предавала уз помоћ књижице катихизис или катихезе. Задатак ове књиге је био да у дечијој души буди осећање љубави, надања и страхопоштовања према Богу, презирање греха и вољу покорвања и извршавања Божјих заповести. Дужност јој је била да сједини децу с Богом кроз веру; да васпитава осећај и њихову моралну вољу.³⁶ 9. “Кратки катихизис за православне српске ученике”³⁷ садржао је основна упутства за хришћански живот. Као најнужнија наука сваком човеку истичана је хришћанска наука или хришћанско учење, као услов среће и вечног блаженства. Као најважнија правила по којима треба усмеравати свој живот, ученицима су саветоване љубав према Богу и љубав према ближњем. Ближњи је, по катихизису,

сваки човек на овом свету, јер сви људи имају једног оца (Бога), сви имају једну човечју природу, па су по томе и сви људи браћа, ближњи један другом.

III

Из перспективе савремене педагошке науке о моралном васпитању, Србије XIX века, може се, на основу анализе уџбеника за основну школу, рећи да су, они (уџбеници), васпитавали и учили страху и љубави према Богу, као врховном моралном ауторитету. Кроз поучне приче, пословице и песме, као и описивањем карактеристичних примера, модела за добро понашање, уџбеници за основну школу су и садржајно и циљно пројектовали религиозне вредности. Оно што се из анализе садржаја ових уџбеника може закључити јесте да је целокупан садржај развијан у духу основа верског морала. Библијски савети и хришћански поглед на свет постулати су од којих полазе сви тадашњи уџбеници, који нуде морална начела у односу према ближњима, представницима власти и држави и у односу према раду.

³⁵ Исто, 80–81.

³⁶ Владимир, Милутиновић, *Катихезе за први разред основне школе*, Сремска Митровица, Штампарија браће Јанковић, 1933, 3.

³⁷ Никола, Вукићевић, *Кратки катихизис за православне српске ученике*, Панчево, Наклада књижаре браће Јанковић, 1879.